

सूर्यस्य महिमा

[आकाशीय पिण्डों में सर्वाधिक भास्वर तथा पृथ्वी के लिए हितकारक सूर्य हैं। सूर्य की महत्ता के कारण इन्हें अनेक संस्कृतियों में देवता का रूप दिया गया है तथा इनके विषय में अनेक पौराणिक कथाएँ गढ़ी गयी हैं। इन कथाओं को छोड़ भी दें तो सूर्य के वैज्ञानिक महत्त्व की उपेक्षा नहीं हो सकती। हमारी पृथ्वी के लिए सूर्य की किरणें तथा ताप बहुत लाभदायक हैं। अब तो वैज्ञानिकों ने सौर ऊर्जा का उत्पादन आरम्भ किया है। सूर्य से मेघ, वनस्पति तथा समस्त प्राणिजगत् लाभान्वित होता है। पृथ्वी पर ऋतुपरिवर्तन सूर्य के कारण ही होता है। संस्कृत में सूर्य के अनेक नामों की प्रकल्पना है। प्रस्तुत पाठ के प्रत्येक पद्य में उनके पृथक्-पृथक् नाम आये हैं।]

1. नक्षत्ररूपः सूर्योऽयं स्वप्रकाशेन दीप्तिमान् ।
चन्द्रादीनां ग्रहाणां च प्रकाशकः इति स्थितः ॥
2. अहोरात्रं विभजते महास्रोतस्तथोर्जसः ।
सङ्क्रान्तिहेतुना मासानृतूँश्च तनुते रविः ।
3. समीपत्वाद् वसन्तं च ग्रीष्मं वर्षाः करोत्ययम् ।
शरद्-हेमन्त-शिशिराण्यतथात्वे विभाकरः ॥

4. प्राणिनां स्वास्थ्यलाभाय किरणास्तु दिवामणेः ।
सर्वदा कल्पिताः सर्वैर्भिषग्भिश्च विशेषतः ॥
5. भास्करस्योर्जसा नं क्रान्तिवैज्ञानिकी भवेत् ।
इत्येव साम्प्रतं शोधक्षेत्रे कार्यं प्रवर्तते ॥
6. यथा यन्त्रादिगतये विद्युदुत्पादनाय च ।
रोगादिशमने भानोर्भानवः शक्तिशालिनः ॥
7. पादपाः विकसन्त्येव प्रकाशे हि विभावसोः ।
जायन्ते नान्यथा तेषु पुष्पाणि च फलानि च ॥
8. रूपदो यत्त्वरूपाय ज्ञानदोऽज्ञानिने तथा ।
सर्वेषां जीवनं प्रोक्तः सहस्रांशुरनेकधा ॥
9. तद्रश्मिसेवनं सूर्यस्नानं जगति कथ्यते ।
देहास्थि-रक्षणार्थं यत्त्वग्रोगस्य निवारणे ॥
10. पुरा प्रभाकरो देवो ब्रताय परिकल्पितः ।
स्नाने तथार्घ्यदानाय विहारेऽस्मिन् विशेषतः ॥

शब्दार्था :

नक्षत्ररूपः	=	नक्षत्र के रूप में वर्तमान
सूर्योऽयम् (सूर्यः + अयम्)	=	यह सूर्य
स्वप्रकाशेन	=	अपने प्रकाश से
दीप्तिमान्	=	चमकनेवाला, प्रकाशित होनेवाला
चन्द्रादीनाम्	=	चन्द्र आदि का
ग्रहाणाम्	=	ग्रहों का

च	=	और, तथा
प्रकाशक	=	प्रकाशित करनेवाला
इति	=	ऐसा
स्थितः	=	(स्थित) है
अहोरात्रम्	=	दिन और रात (को)
विभजते	=	बाँटता है, विभाजित करता है, अलग करता है

महास्रोतस्तथोर्जसः (महास्रोतः + तथा + ऊर्जसः) = महास्रोत = बहुत बड़ा
स्रोत; तथा = और; ऊर्जसः = ऊर्जा का

सङ्क्रान्तिहेतुना = संक्रान्ति के कारण, एक स्थान से दूसरे स्थान पर
गमन द्वारा, स्थानान्तरण द्वारा

मासानृतूँश्च (मासान् + ऋतून् + च) = महीनों और ऋतुओं को

तनुते = जन्म देता है, उत्पन्न करता है

रविः = सूर्य

समीपत्वाद् = समीप होने के कारण

वसन्तम् = वसन्त (ऋतु) के कारण

ग्रीष्मम् = ग्रीष्म (ऋतु) को

वर्षाः = वर्षा (ऋतु) को

करोत्ययम् (करोति+अयम्) = करोति = करता है, अयम् = यह

शरद्-हेमन्त-शिशिराणि	=	शरद्, हेमन्त, शिशिर नामक ऋतुओं को
अतथात्वे	=	वैसा न होने पर अर्थात् दूर रहने पर
विभाकरः	=	सूर्य
प्राणिनाम्	=	प्राणियों, जीवों के
स्वास्थ्यलाभाय	=	स्वास्थ्य लाभ के लिए
किरणास्तु (किरणाः तु)	=	किरणें तो
दिवामणेः	=	सूर्य की
सर्वदा	=	सदा, हमेशा
कल्पिताः	=	माने गए हैं
सर्वैर्भिषग्भिश्च		
(सर्वैः + भिषग्भिः + च)	=	और सभी वैद्यों (चिकित्सकों) के द्वारा
विशेषतः	=	विशेष रूप से
भास्करस्योर्जसा (भास्करस्य + ऊर्जसा)	=	सूर्य की ऊर्जा से
नूनम्	=	अवश्य, निश्चित रूप से
क्रान्तिवैज्ञानिकी (क्रान्तिः + वैज्ञानिकी)	=	वैज्ञानिक क्रांति
भवेत्	=	होगा/ होगी, हो सकता है
इत्येव (इति + एव)	=	ऐसा ही
साम्प्रतम्	=	आजकल
शोधक्षेत्रे	=	शोध या अनुसंधान के क्षेत्र में

कार्य प्रवर्तते	=	कार्य चल रहा है
यथा	=	जैसे
यन्त्रादिगतये	=	यन्त्र आदि चलाने के लिए
विद्युदुत्पादनाय	=	विद्युत् (बिजली) उत्पादन के लिए
रोगादिशमने	=	रोग आदि के नाश के लिए
भानोः	=	सूर्य की
भानवः	=	किरणें
शक्तिशालिनः	=	शक्तिशाली, प्रभावपूर्ण
षादपाः	=	पेड़ - पौधे
विकसन्त्येव (विकसन्ति + एव)	=	विकास करते हैं
एव	=	ही (अव्यय)
विभावसोः	=	सूर्य के
जायन्ते	=	उत्पन्न होते हैं
नान्यथा (न + अन्यथा)	=	अन्य प्रकार से नहीं
तेषु	=	उनमें
रूपदः	=	रूप प्रदान करने वाला
यत् + तु	=	यह तो
ज्ञानदोऽज्ञानिने	=	अज्ञानी को ज्ञान देने वाला
अरूपाय	=	रूप (आकार) से रहित वस्तु को
तथा	=	वैसे

सर्वेषाम्	=	सभी का, सब का
जीवनम्	=	जीवन, जीवनदाता
प्रोक्तः	=	कहा गया है
सहस्रांशुरनेकधा (सहस्रांशुः + अनेकधा)	=	
सहस्रांशुः	=	सूर्य (हजार किरणों वाला)
अनेकधा	=	अनेक प्रकार से
तद्रश्मिसेवनम्	=	उसकी किरणों का सेवन
सूर्यस्नानम्	=	सूर्यस्नान, धूप में बैठना
जगति	=	संसार में
कथ्यते	=	कहा जाता है
देहास्थि (देह + अस्थि)	=	शरीर की हड्डी
रक्षणार्थम्	=	रक्षा के लिए
यत्त्वग्रोगस्य		
(यत् + त्वक् + रोगस्य)	=	जो त्वचा के रोग का, चर्मरोग
निवारणे	=	दूर करने में
पुरा	=	प्राचीन काल में, बहुत पहले
प्रभाकरः देवः	=	प्रभाकर देवता, सूर्य
व्रताय	=	व्रत के लिए

परिकल्पितः	=	माना गया/माने गये
स्नाने	=	स्नान में
तथार्घ्यदानाय	=	वैसा ही अर्घ्यदान के लिए
विहारेऽस्मिन्	=	इस बिहार राज्य में
विशेषतः	=	विशेष रूप से

व्याकरणम्

सन्धिः -

सूर्योऽयम्	=	सूर्यः + अयम् (विसर्गसन्धिः, पूर्वरूपसन्धिः)
चन्द्रादीनाम्	=	चन्द्र + आदीनाम् (दीर्घसन्धिः)
महास्रोतस्तथोर्जसः	=	महास्रोतः + तथा + ऊर्जसः (विसर्गसन्धिः, गुणसन्धिः)
मासानृतूँश्च	=	मासान् + ऋतून् + च (व्यञ्जनसन्धिः)
करोत्ययम्	=	करोति + अयम् + (यणसन्धिः)
किरणास्तु	=	किरणाः + तु (विसर्गसन्धिः)
शिशिराण्यतथात्वे	=	शिशिराणि + अतथात्वे (यणसन्धिः)
सर्वैर्भिषग्भिश्च	=	सर्वैः + भिषग्भिः + च (विसर्गसन्धिः)
भास्करस्योर्जसा	=	भास्करस्य + ऊर्जसा (गुणसन्धिः)
क्रान्तिवैज्ञानिकी	=	क्रान्तिः + वैज्ञानिकी (विसर्गसन्धिः)
इत्येव	=	इति + एव (यणसन्धिः)

यन्त्रादिगतये	= यन्त्र + आदि - गतये (दीर्घसन्धिः)
विद्युदुत्पादनाय	= विद्युत् + उत्पादनाय (व्यञ्जनसन्धिः)
भानोर्भानवः	= भानोः + भानवः (विसर्गसन्धिः)
विकसन्त्येव	= विकसन्ति + एव (यण्सन्धिः)
नान्यथा	= न + अन्यथा (दीर्घसन्धिः)
रूपदोयत्त्वरूपाय	= रूपदः + यत् तु + अरूपाय (विसर्गसन्धिः, यण्सन्धिः)
ज्ञानदोऽज्ञानिने	= ज्ञानदः + अज्ञानिने (विसर्गसन्धिः, पूर्वरूपसन्धिः)
सहस्रांशुरनेकधा	= सहस्र + अंशुः + अनेकधा (दीर्घ सन्धिः, विसर्ग सन्धिः)
तद्रश्मिसेवनम्	= तत् + रश्मि + सेवनम् (व्यञ्जनसन्धिः)
देहास्थि	= देह + अस्थि (दीर्घसन्धिः),
यत्त्वग्रोगस्य	= यत् + त्वक् + रोगस्य (व्यञ्जनसन्धिः)
तथार्घ्यदानाय	= तथा + अर्घ्यदानाय (दीर्घसन्धिः)
विहारेऽस्मिन्	= बिहारे + अस्मिन् (पूर्वरूपसन्धिः)

पद्यानाम् अन्वयः

1. अयं सूर्यः नक्षत्ररूपः स्वप्रकाशेन दीप्तिमान् । चन्द्रादीनां ग्रहाणां च प्रकाशकः इति स्थितः ।
2. ऊर्जसः महास्रोतः : (सः) अहोरात्रं विभजते । सङ्क्रान्तिहेतुना रविः मासान् ऋतून् च तनुते ।
3. (पृथिव्याः) समीपत्वाद् अयं विभाकरः वसन्तं ग्रीष्मं वर्षाः च करोति । अतथात्वे (दूरे जाते) शरद्-हेमन्त-शिशिराणि (च करोति) ।

4. दिवामणेः किरणाः तु प्राणिनां स्वास्थ्यलाभाय (सन्ति) । विशेषतः सर्वैः भिषग्भिः सर्वदा (एवं) कल्पिताः ।
5. भास्करस्य ऊर्जसा नूनं वैज्ञानिकी क्रान्तिः भवेत् । साम्प्रतम् इत्येव कार्यं शोधक्षेत्रे प्रवर्तते ।
6. यथा (सूर्यः) यन्त्रादिगतये विद्युदुत्पादनाय च (आवश्यकः) तथैव शक्तिशालिनः भानोः भानवः रोगादिशमने (आवश्यकाः) ।
7. विभावसोः प्रकाशे हि पादपाः विकसन्ति । अन्यथा तेषु पुष्पाणि फलानि च न जायन्ते ।
8. यत् तु अरूपाय रूपदः तथा अज्ञानिने ज्ञानदः सहस्रांशुः सर्वेषां जीवनम् अनेकधा प्रोक्तः ।
9. जगति तद् रश्मिसेवनं सूर्यस्नानं कथ्यते । यत् देहास्थि-रक्षणार्थं त्वक् रोगस्य निवारणे (समर्थम्) ।
10. पुरा व्रताय प्रभाकरो देवः परिकल्पितः । विशेषतः अस्मिन् विहारे स्नाने तथा अर्घ्यदानाय ।

प्रकृति-प्रत्यय-विभागः -

दीप्तिमान्	=	$\sqrt{\text{दीप्}} + \text{क्तिन्} + \text{मतुप्}, \text{पुँ}, \text{प्रथमा}, \text{एकवचनम्}$
स्थितः	=	$\sqrt{\text{स्था}} + \text{क्त}, \text{पुँ}, \text{एकवचनम्}$
विभजंते	=	$\text{वि} + \sqrt{\text{भज्}}, \text{आत्मनेपदी}, \text{प्रथमपुरुषः}, \text{एकवचनम्}$
तनुते	=	$\sqrt{\text{तन्}} \text{ आत्मनेपदी}, \text{प्रथमपुरुषः}, \text{एकवचनम्}$

करोति	=	$\sqrt{\text{कृ}}$, लट्लकारः, प्रथमपुरुषः, एकवचनम्
कल्पिताः	=	कल्प् + क्त, प्रथमा, बहुवचनम्
भवेत्	=	$\sqrt{\text{भू}}$ विधिलिङ्लकारः, प्रथमपुरुषः, एकवचनम्
प्रवर्तते	=	प्र + $\sqrt{\text{वृत्}}$ आत्मनेपदी, प्रथमपुरुषः, एकवचनम्
गतये	=	$\sqrt{\text{गम्}}$ + क्तिन्, चतुर्थी, एकवचनम्
जायन्ते	=	$\sqrt{\text{जन्}}$ + आत्मनेपदी, लट्लकारः, प्रथमपुरुषः, बहुवचनम्
प्रोक्तः	=	प्र + $\sqrt{\text{वच्}}$ क्त पुँ, एकवचनम्
कथ्यते	=	$\sqrt{\text{कथ}}$ कर्मवाच्य, प्रथमपुरुषः, एकवचनम्

अभ्यासः

मौखिकः

1. अधोलिखितानां पदानाम् उच्चारणं कुरुत—

सूर्योऽयम्, महास्रोतस्तथोर्जसः, मासानृतूँश्च, करोत्ययम्, शिशिराण्यतथात्वे, सर्वैर्भिषग्भिश्च, भास्करस्योर्जसा, विद्युदुत्पादनाय, विकसन्त्येव, यत्त्वरूपाय, सहस्रांशुरनेकधा, तद्रश्मिसेवनम्, यत्त्वग्रोगस्य ।

2. निम्नलिखितानां पदानाम् अर्थं वदत—

अहोरात्रम्, ऊर्जसः सङ्क्रान्तिहेतुना, मासानृतूँश्च, सर्वैर्भिषग्भिश्च, भास्करस्योर्जसा, रूपदः, ज्ञानदः ।

लिखितः

1. अधोलिखितानि पदानि लिखत—

नक्षत्ररूपः, चन्द्रादीनाम्, सङ्क्रान्तिहेतुना, समीपत्वाद्, स्वास्थ्यलाभाय, क्रान्तिवैज्ञानिकी, भानोर्भानवः ज्ञानदोऽज्ञानिने, तथार्घ्यदानाय ।

2. निम्नलिखितानां पदानां सन्धिं सन्धिविच्छेदं वा कुरुत —

(क) सूर्योऽयम् =

(ख) मासानृतूँश्च =

(ग) सर्वैः + भिषग्भिः + च =

(घ) भास्करस्य + ऊर्जसा =

(ङ) यत् + त्वक् + रोगस्य =

3. अधोलिखितानां प्रश्नानाम् उत्तरम् एकपदेन लिखत—

(क) नक्षत्ररूपः स्वप्रकाशेन दीप्तिमान् कः ?

(ख) कः अहोरात्रं विभजते ?

(ग) सूर्यः कथं मासानृतूँश्च तनुते ?

(घ) सूर्यः कस्य महास्रोतः ?

(ङ) कस्य प्रकाशे पादपाः विकसन्ति ?

4. अधोलिखितेषु कोष्ठपदेन उचितं पदं चित्वा रिक्तस्थानं पूरयतः

(क) ग्रहाणां प्रकाशकः । (सूर्यः/ चन्द्रः)

(ख) वसन्तः ग्रीष्मः वर्षाः च भवन्ति सूर्यस्य पृथिव्याः ।

(समीपत्वाद्/दूरत्वाद्)

(ग) रोगादिशमने मुख्यतः अपेक्षितः । (चन्द्रकिरणाः/भानोर्भानवः)

(घ) पुराकाले प्रभाकरः देवः कल्पते स्म । (धर्माय/व्रताय)

(ङ) अरूपाय रूपदः (रविः / कविः) ।

5. वाक्यनिर्माणं कुरुत- सूर्यः अहोरात्रम्, फलानि, कथ्यते, भवति

6 सूर्य का जीव-जगत् में क्या महत्त्व है ?

योग्यता-विस्तारः

सूर्य आकाशीय पिण्डों में सर्वाधिक भास्वर अग्निपिण्ड है । पृथ्वी के लिए सर्वाधिक महत्त्वपूर्ण भी है । यही कारण है कि प्राचीन काल में विभिन्न संस्कृतियों में इसे पूज्य देवता की श्रेणी दी गयी थी । सूर्य की किरणें प्रकाश, ताप तथा आरोग्य प्रदान करती हैं । प्राचीन भारत में सूर्य की उपासना होती थी जो परम्परा अभी भी चल रही है । सूर्य के अनेक स्तोत्र संस्कृत भाषा में लिखे गये हैं । सूर्य के विभिन्न नाम उसकी महत्ता का प्रतिपादन करते हैं । संस्कृत में एक स्तोत्र तो सूर्य के सहस्र नामों का उल्लेख करता है । भविष्य पुराण में सूर्य की महत्ता दी गयी है । इसी प्रकार मयूरभट्ट का सूर्यशतक क्लिष्ट संस्कृत भाषा में है (सातवीं शताब्दी ई.) आधुनिक विज्ञान सूर्य से लाभदायक ऊर्जा-प्राप्ति के लिए निरन्तर प्रयत्नशील है । सूर्य के ताप से बिजली का उत्पादन होता है । इसकी ऊर्जा से अनेक उपयोगी कार्य किये जा रहे हैं । शीतकाल में निर्धनों की रक्षा सूर्य के ताप से होती है । भोजप्रबन्ध में एक मनोरञ्जक श्लोक है जिसमें एक निर्धन व्यक्ति राजा को बताता है कि उसने शीतकाल कैसे बिताया ।

रात्रौ जानु दिवा भानुः कृशानुः संध्ययोः द्वयोः ।

इत्थं शीतं मया नीतं जानु-भानु-कृशानुभिः ॥

अर्थात् रात में तो मैं दोनों घुटनों (जानु) के बीच मुँह रख कर सोता था । दिन में धूप (भानु) का सेवन कराता था और प्रातः सायं आग (कृशानु) तापता था । इस प्रकार जानु, भानु और कृशानु का सेवन करके मैंने जाड़े की ऋतु बिता दी ।

